

УДК 811.161.2'28'373.7
К 56

Наталія КОВАЛЕНКО

СОМАТИЗМИ В ДІАЛЕКТНОМУ ПРОСТОРИ ТА В СКЛАДІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

У статті проаналізовано особливості вживання та поширення соматизмів (назв нутрощів людини і тварини) на різних територіях українського діалектного мовлення, простежено їхні фразеотворчі можливості у складі сталих народних виразів.

Ключові слова: фразема, діалектне мовлення, говори української мови, фразеологічний словник.

Постановка проблеми. Вивчення закономірностей та особливостей функціонування фразеологізмів, їхньої проекції на цілий текст завжди актуальне з огляду на специфіку живого народного мовлення, особливо тим, що «переважання експресивності над предметно-логічним наповненням змісту фразеологізмів, намагання постійно підтримувати її в мовленні викликає необхідність поповнення й оновлення фразеологічного фонду» [6, 5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У працях дослідників сучасного говіркового мовлення Г. Аркушина, М. Бігусяка, Г. Доброльожі, А. Івченка, З. Мацюк, Г. Ступінської, В. Ужченка, Д. Ужченка та ін. основними напрямками вивчення структурно-семантичних характеристик і національно-культурної специфіки фразеологічних одиниць є дослідження діалектної складової компонентів, які усталилися в структурі фраземи або поширенні і за її межами; вивчення метафоричних основ внутрішніх форм; етнолінгвістичні описи з орієнтацією на національно-культурні взірці в певному мовному соціумі.

На сучасному етапі розвитку української діалектології важливими є комплексні дослідження, у яких поєднано структурно-значеннєвий аналіз та просторове буття фразеологізму і власне його компонентів.

Мета статті – дослідити особливості вживання та просторове поширення соматизмів (назв нутрощів людини і тварин) у текстах зв'язного говіркового мовлення та в складі стійких сполучень слів на матеріалі словників, збірок текстів українських говірок, матеріалів записування інформації методом автокоментаря.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні емпірична база української діалектології представлена вісьмома окремо виданими фразеологічними словни-

ками, що презентують усі три наріччя української мови. Північне наріччя, зокрема західнополіські говірки, представлено працями Г. Аркушина «Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині» [1] та З. Мацюк «Що сільце, то нове слівце: словник фразеологізмів Західного Полісся» [5]. Фразеологізми середнього Полісся та суміжних територій уклала Г. Доброльожа у «Фразеологічному словнику говірок Житомирщини» [3]. Найбільш опрацьованою виявилася територія південно-західного наріччя: західноволинські сталі вирази упорядкував Г. Аркушин [1]; південноволинські фразеологізми записала й уклала Н. Кірілкова у «Словник волинської фразеології» [4]; склад лемківських фразеологізмів подано у словнику Н. Вархол і А. Івченка «Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини» [2], а також у «Фразеологічному словнику лемківських говірок» Г. Ступінської і Я. Битківської [7]. Дані про фразеологічну систему південно-східного наріччя знаходимо в лексикографічній праці В. Ужченка і Д. Ужченка «Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу» [8]; наддніпрянські говірки у фразеологічній реалізації представлено у «Фразеологічному словнику говірок Нижньої Наддніпрянщини» В. Чабаненка [9]. Зауважимо, що згадані словники мають різні принципи укладання й рівень фіксації, все ж цінний і достовірний матеріал засвідчує багатство української фразеології загалом, просторове поширення одиниць, варіації компонентів-діалектизмів.

На території Тернопільської, Чернівецької та Хмельницької областей, що репрезентують сучасні наддністрянські, буковинські, західноподільські та південноволинські говірки, було апробовано методику збирання матеріалу – автокоментар, коли інформаторів просили пояснити значення запропонованих слів. Лексема *кєндюх*, наприклад, у говорах української мови має різне значення. Так, на території Західного Поділля *'кєнд'ух це жи^елудок // шоб ба^гато не^н на^йістис'а / бо бу^де бол'іло* (с. Станіславівка Вільковецького р-ну Хмельницької обл.). У буковинських говірках *кєндюх* вживається з такими значеннями: *заст., зневаж.* 1) живіт: *Цей Василь такій кєндюх роспустів*; 2) важка, зношена подушка: *Типєр роб'я подушки файні, з гусячого пірі, а коліс одні кєндюхи с курячого, шо в'я'зи боліли, як спиш*; 3) перший відділ шлунка жуйних тварин (СБГ, 197). У західнополіських говірках *кєндюх* [кєнд'ух] – нутрощі тварини (Аркушин, 218). Із таким же значенням слово поширене в сс. Вікторівка та Летава Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.: *ў ко^рови 'кєнд'ух / 'кажут вон ди^винос' ў ко^рови на^йілас'а 'поўниї 'кєн'д'ух; 'кєнд'ух ў свин'і / живо^татиї*. У центральноподільських виявляємо два значення лексеми: *ну та йак ў ко^рови жи^лудок / 'але^н ў 'нейї здоровї жу^лудок / то 'кажут 'кєнд'ух / чи мо йак йа^кє о^д'ійало ўже 'дуже^н по^ддерте^н 'латка на 'лац'і так 'можут 'л'уди ка^зати тої шо 'кєнд'ух / чи по^д'душка йа^ка 'дужи т'аш'ка / 'даїно 'того 'кєнд'уха тїї йа 'с'аду на 'н'ого чи шо* (с. Косиківці Новоушицького р-ну Хмельницької обл.); *'кєнд'ух ў свин'і / живо^татиї* (с. Летава Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.); *жи^в'іт* (с. Бережанка Чемеровецького р-ну Хмельницької

обл.); *тут'во ў ху'доби* // *'каже* / *здр'ізали* / *'кенд'ух'вит'агнули* (с. Глушківці Ярмолинецького р-ну); *же'^ллудок* (с. Стара Гута Дунаєвецького р-ну); *вот'роба ўс'а* (с. Сутківці Ярмолинецького р-ну); *ко'роўл'ачий же'^ллудок* (с. Кормильче Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.); у південноволинських – *а ў сви'^н'і / жи'^ллудок 'кажут' 'кен'д'ух* (с. Чепелівка Красилівського р-ну); у буковинських – *їе ў ху'доби / ї от во'^лно ту'да нападає шо во'^лна йїст / от во'^лна там перероб'л'аїе* (сміт Кельменці Чернівецької обл.).

У говірках Західного Поділля вдалося зафіксувати фразеологізми *'кен'д'ух нап'хати* та *на'бити ки'нд'уха*, *на'бити 'кен'д'ух* зі значенням ‘багато з’їсти’. Компонент *жилудок* вживається у складі фразем, що доповнюють синонімічні ряди ‘дуже голодний’ *жи'^ллудок п'ідт'агнуло* кому (с. Карачієвці Вільковецького р-ну) та ‘наїстися’ *на'бити жи'^ллудок* (с. Цикова Чемеровецького р-ну).

Інформатори сіл Західного Поділля та суміжних територій здебільшого подають таке пояснення слова *'мац'ок* – жи'лудок: *'мац'ок ў 'сере'^ддин'і ў сви'^н'і і ў л'у'дини / жи'^ллудок* (с. Летава Чемеровецького р-ну); *ну'кажут' на той'самий ки'шечник* (с. Кормильче Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.); *жи'^ллудок* (с. Сутківці Ярмолинецького р-ну, с. Вікторівка та с. Бережанка Чемеровецького р-ну); *їд'кес' та'ке / шо ў сере'дин'і їе / 'мац'ок* (с. Глушківці Ярмолинецького р-ну); у буковинських – *жи'^ллудок* (сміт Кельменці Чернівецької обл.); у південноволинських – *той'самий же'^ллудок / то 'кажут' 'мац'ок на 'н'ого* (с. Чепелівка Красилівського р-ну).

Лексема поширена в бойківських говірках у таких варіантах: *мацько*, *мац'ко* – шлунок (Онишкевич, 435). У наддністрянських говірках *мацьок*, *мацько* – шлунок; велика, тепла хустина: фразеологізм *нап'хати мацька* – наїстися (Шило, 171). Побутує лексема і в гуцульських говірках: *мацьок*, *-а* – шлунок, живіт (Лесюк, 108); *мацьок (мацько)*: 1) шлунок тварини || золотнік; 2) рідк., жарт. жолудок (Негрич, 112). *Мацьок* – анат. шлунок тварини: *Мацьок мійот і робля сальцисон, аїли то ще траба богато до того додати* (МСБГ, 66). У західнополіських говірках маємо два визначення лексеми: *мацьок* [мац'ок]: 1) те саме, що каврук – шлунок тварини; 2) велика тепла хустка: *замотай мац'ка на голову* (Аркушин, 308).

Найбільш поширеним у подільських, наддністрянських і південноволинських говірках є розуміння лексеми *мацьок* як страви, приготовленої зі шлуноку свині: *нали'вайиси / засти'гайиси / таї'т'кий'мац'ок сви'^н'і* (с. Білівці Борщівського р-ну Тернопільської обл.), *сол'ц'ї'сон* (с. Стара Гута Дунаєвецького р-ну). Завдяки автокоментарям, коли була потреба детальніше пояснити значення слова, мовці продемонстрували і вміння використовувати стійкі вирази: *ни'^е з'найу / наклала 'мац'ка чи шо* (с. Деркачі Старокостянтинівського р-ну), *начи'^лнити 'мац'ок* ‘багато з’їсти’ (с. Залуччя Чемеровецького р-ну), *нап'хати 'мац'ка* ‘наїстися’ (с. Авратин Волочиського р-ну).

Порівняймо значення та фонетичні варіанти лексеми *тельбухи*. У говірці с. Станіславівка Чемеровецького *тел'бу'хи / ўс'і ц'і'во от'роби*. В інших говірках Західного Поділля *тел'бу'хи / то се ў ко'рови тел'буша та'ке* (с. Косиків-

ці Новоушицького р-ну); 1. жи^в'іт 2. ве^л'лик'і г^руди (с. Бережанка Чемеровецького р-ну); *ў ко^рови т^{ел}'бухи ка^же*" (с. Вікторівка Чемеровецького р-ну); *ўс'о та^ке / шо ўсе^ре^дин'і ў ху^добини* (с. Глушківці Ярмолинецького р-ну); *т^{ел}'бух / киш^ки ў тв^ар^ин* (с. Деркачі Старокостянтинівського р-ну); *нутрош^ч'і / ўнут^ре^н'і органи там ко^рови чи свин'і / т^{ел}'бухи* (с. Стара Гута Дунаєвецького р-ну); *жи^в'іт* (с. Сутківці Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл.); у наддністрянських – *з сви^н'і чи с ко^рови т^{ел}'бухи* (с. Білівці Борщівського р-ну Тернопільської обл.); у південноволинських – *ўнутрош^ч'і ко^рови / ка^жут' т^{ел}'бухи* (с. Чепелівка Красилівського р-ну Хмельницької обл.); у буковинських – *ў ху^доби киш^ки / жи^лудок* (сmt Кельменці Чернівецької обл.).

У східнословобожанських говірках *т^{ел}'бухи*, мн. – нутрощі тварин (СУСГ, 203). Виявляємо поширення слова в західнополіських говірках: *т^{ел}'бухи* [т^{ел}'бухи, -і] мн. те саме, що вентроби [вентр^оби] – нутрощі тварин, наприклад, *соб^ака йіс'т' вонтр^оби зай^ца* (Аркушин, 195). У полтавських говірках *т^{ел}'бухи* – це нутрощі людини або тварини: *Іван уже давно наміряється т^{ел}'бухи з нього випустити* (Ващенко, 93). На Поліссі зафіксовано різні варіанти вживання лексеми: *т^{ел}'би, т^{ел}'буки, т^{ел}'бухи* – нутрощі зарізаної тварини, непридатні для вживання (Лисенко, 212), а також: *т^{ел}'буки, т^{ел}'бухи, т^{ел}'бух^и, т^{ел}'би* – нутрощі зарізаної тварини, не придатні для вживання; *т^{ел}'бухи* (Лисенко, 212). У гуцульських говірках *т^{ел}'бух* – це рідкісна лексема, яка має такі значення: 1) нутрощі; 2) *образл.* живіт (Негрич, 167), *т^{ел}'бух* – кишечник, нутрощі (Піпаш, 190). У буковинських говірках виявляємо чотири значення лексеми: *т^{ел}'бух*: 1) теля, що починає їсти, наприклад: *Ще м^усю т^{ел}'буха нагодувати, бо б^уди рика^ти на цілу ста^йню*); 2) хлопець-підліток: *Мій т^{ел}'бух в^читиси ни х^оче, лиш би г^равси по цілі дніні*); 3) відвислий живіт: *Диа^йси якій т^{ел}'бух наї'в Петр^о*); 4) нутрощі: *Мо, дивіси, бо тиб^е* (СБГ, 542).

Зі значенням 'поглядшати' зафіксовано вживання фразеологізмів *о'то в'ітпус'тиў келе'во* (с. Черче Чемеровецького р-ну, с. Стара Ушиця Кам'янець-Подільського р-ну) та *наї'исти тели'во* 'поглядшати' (с. Залуччя Чемеровецького р-ну).

У лемківських говірках дослідники зафіксували фразеологізм із діалектним компонентом *брюх*, що не має іншої території побутування *ма^ти по^вный брюх* 'насититися, вдовольнити свої потреби' [2, 24]. Зауважимо, що повнота інформації про фразеологізми та власне їхні компоненти зі всіх ареалів України надалі забезпечить об'єктивне визначення не тільки особливостей українських діалектів, а й ментальності, культури діалектоносіїв.

Висновки. Дослідження актуальної проблеми просторового буття фразеологізму і власне його компонентів (завдяки методу автокоментування, на підставі діалектних текстів і словників) уможливило вияви територій, де вживання і розуміння слова не збігається з його фразеотворчою властивістю: знають слово, але не вживають з ним фразеологізмів; використовують фразеологізми з компонентом, значення якого говірконосям невідоме. Попередній аналіз підтверджує думку про наявність просторових кореляцій, із залученням більшої

емпіричної бази української діалектології ареальний опис може бути уточнений і доповнений.

Література

1. Аркушин Г. Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині / Григорій Аркушин. – Люблін–Луцьк, 2003. – 176 с.
2. Вархол Н. Д. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини / Н. Д. Вархол, А. І. Івченко. – Братислава : Словацьке педагогічне вид-во. Відділ укр. літ-ри в Пряшеві, 1990. – 160 с.
3. Доброльожа Г. Фразеологічний словник говірок Житомирщини / Галина Доброльожа. – Житомир : Вид-во «Волинь», 2010. – 404 с.
4. Кірілкова Н. В. Словник волинської фразеології / Н. В. Кірілкова. – Острог–Рівне, 2013. – 192 с.
5. Мацюк З. Що сільце, то нове слівце : словник фразеологізмів Західного Полісся / Зоряна Мацюк. – Луцьк : Вежа-Друк, 2013. – 476 с.
6. Мокиєнко В. М. Славянская фразеология / В. М. Мокиєнко. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 1989. – 287 с.
7. Ступінська Г. Ф. Фразеологічний словник лемківських говірок / Г. Ф. Ступінська, Я. В. Битківська. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013. – 464 с.
8. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – 6-е вид. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. – 552 с.
9. Чабаненко В. А. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряни / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 2001. – 201 с.

References

1. Arkushyn H. Skazav, yak dva zv'iazav. Narodni vyslovy ta zahadky iz Zakhidnoho Polissia i zakhidnoi chastyny Volyni / Hryhorii Arkushyn. – Liublin–Lutsk, 2003. – 176 s.
2. Varkhol N. D. Frazeolohichniy slovnyk lemkiivskykh hovirok Skhidnoi Slovachchyny / N. D. Varkhol, A. I. Ivchenko. – Bratislava : Slovatske pedahohichne vyd-vo. Viddil ukr. lit-ry v Priashevi, 1990. – 160 s.
3. Dobrolozha H. Frazeolohichniy slovnyk hovirok Zhytomyrshchyny / Halyna Dobrolozha. – Zhytomyr : Vyd-vo «Volyn», 2010. – 404 s.
4. Kirilkova N. V. Slovnyk volynskoi frazeolohii / N. V. Kirilkova. – Ostroh–Rivne, 2013. – 192 s.
5. Matsiuk Z. Shcho siltse, to nove slivtse : slovnyk frazeolohizmiv Zakhidnoho Polissia / Zoriana Matsiuk. – Lutsk : Vezha-Druk, 2013. – 476 s.
6. Mokienko V. M. Slavyanskaya frazeologiya / V. M. Mokienko. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Vissh. shk., 1989. – 287 s.
7. Stupinska H. F. Frazeolohichniy slovnyk lemkiivskykh hovirok / H. F. Stupinska, Ia. V. Bytkivska. – Ternopil : Navchalna knyha – Bohdan, 2013. – 464 s.
8. Uzhchenko V. D. Frazeolohichniy slovnyk skhidnoslobozhanskykh i stepovykh hovirok Donbasu / V. D. Uzhchenko, D. V. Uzhchenko. – 6-е вид. – Luhansk : Vyd-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka», 2013. – 552 s.
9. Chabanenko V. A. Frazeolohichniy slovnyk hovirok Nyzhnoi Naddnyprianshchyny / V. A. Chabanenko. – Zaporizhzhia, 2001. – 201 s.

Список скорочень лексикографічних джерел

Аркушин – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2-х т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Ред.-вид. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 354 с.

Ващенко – Ващенко В.С. Словник полтавських говорів / В. С. Ващенко. – Х. : Вид. Харківського ордена трудового червоного прапора держ. ун-ту ім. О. М. Горького, 1960. – 108 с.

Лесюк – Лесюк М. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району) / Лесюк Микола. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. – 328 с.

Лисенко – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.

МСБГ – Матеріали до словника буковинських говірок (випуск другий) / [укл. : В. А. Прокопенко та ін.]. – Чернівці, 1971–1979. – Вип. 1–6.

Негрич – Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березовий / Микола Негрич. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 224 с. – (Серія «Діалектологічна скриня»).

Онишкевич – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Ч. 1 (А–Н). – 446 с. ; Ч. 2 (О–Я). – 515 с.

Піпаш – Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Юрій Піпаш, Борис Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.

СБГ – Словник буковинських говірок / [за заг. ред. Н. В. Гуйванюк]. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.

СУСГ – Словник українських східнословобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. – Луганськ, 2002. – 234 с.

Шило – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Гаврило Шило. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. – 128 с. – (Серія «Діалектологічна скриня»).

Коваленко Наталя. *Соматизми в діалектному просторі та в складі фразеологізмів.* В статті проаналізовані особливості використання та розповсюдження соматизмів (названий внутренностей людини та тварин) на різних територіях української діалектної мови, їх фразеологічні можливості в складі стійких народних словосполучень.

Ключові слова: фразема, діалектна мова, група мов української мови, фразеологічний словник.

Kovalenko Natalia. *Somatisms in the dialect space and in phraseological units.* In the article the features of using and dissemination of somatisms are analyzed (notions for entrails of people and animals) in different areas of Ukrainian dialect speech, their capabilities for formation of phraseological units as a part of folk constant expressions.

Key word: phrasem, dialect language, Ukrainian language dialects, phraseological dictionary.